

UDK:811.523

Charosxon XOLIYOROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
Email: charosxondavronovna@gmail.com

O'zMU dotsenti, f.f.n I.Jo'rayeva taqrizi asosida

TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATINING INSON NUTQIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqola neyrolingvistikada til va tafakkur munosabati va uning ahamiyatini o'rganadi. Unda tilshunos olimlar, psixologlar va hattoki faylasuflarning til va tafakkur munosabati va uning inson nutqida hamda ijtimoiy hayotdagi faolligini ifoda etgan adabiyotlar tahlili va munozaralari haqida fikrlar ilgari surilgan. Til va tafakkurning borliqdagi o'rni haqida o'rganilgan ma'lumotlar asosida atroflicha misollar keltirilgan. Maqola so'ngida o'rganilgan ma'lumotlarga tayangan holda takliflar va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, tilshunoslik, neyrolingvistika, nutq, fikr, ong, madaniyat.

ЗНАЧЕНИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ ЯЗЫКОМ И МЫСЛЮ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ РЕЧИ

Аннотация

В статье изучается взаимосвязь языка и мышления в нейролингвистике и ее значение. В ней представлены взгляды лингвистов, психологов и даже философов на анализ и обсуждение литературы, выражающей взаимосвязь языка и мышления, и ее активность в человеческой речи и общественной жизни. Приводятся подробные примеры на основе изученных данных о роли языка и мышления в бытии. В конце статьи делаются предложения и выводы на основе изученных данных.

Ключевые слова: язык, мышление, лингвистика, нейролингвистика, речь, мысль, сознание, культура.

THE IMPORTANCE OF THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND THOUGHT IN HUMAN SPEECH

Annotation

This article studies the relationship between language and thought in neurolinguistics and its significance. It presents the views of linguists, psychologists, and even philosophers on the analysis and discussion of literature that expresses the relationship between language and thought and its activity in human speech and social life. Detailed examples are given based on the studied data about the role of language and thoughts in existence. At the end of the article, suggestions and conclusions are made based on the studied data.

Key words: language, thought, linguistics, neurolinguistics, speech, thought, consciousness, culture.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikning neyrolingvistika sohasida til va tafakkur tushunchalarining o'rni beqiyosdir. Inson miya neyronlarida tafakkurning til bilan uzviy bo'lishi nutqning shakllanishi va tinglovchilarga tushunarli bo'lish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Til va tafakkur insonlarni yer yuzidagi boshqa jonzorlardan ajratib turuvchi asosiy jihatlardan biri hisoblanadi. Aslida bu ikki tushuncha bir-biri bilan o'xshash tushunchalar emas. Tafakkur- bu tashqi olamning inson ongida nomoyyon bo'lishi bo'lsa, til esa inson ongida nomoyyon bo'lgan fikrni bir shaklga solib tashqi olamga ifodalab berishdir. Bunday vaziyatda tafakkur mantiq ilmiga tayangan holda shakllansa, til qonunlari esa grammatikani o'rganishni va undan kerakli joyda unumli foydalanishni talab qiladi. Til va tafakkur go'yoki, shakl-mazmun munosabatiga daxldordek, ya'ni, mazmun qanchalik chuqur hamda to'liq bolsa, shakl ham shunchalik rang barang va chiroyli bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Til va tafakkur munosabatining nutqdagi ahamiyatini o'rganar ekanmiz tilshunoslik, psixolingvistika, falsafa, madaniyatshunoslik va mantiq kabi ko'plab fanlarga murojaat qildik. Ushbu sohalarida faoliyat olib borgan va til va tafakkur munosabati haqida izlanishlar olib borgan ko'plab olimlar va ularning turli asarlari bilan tanishib chiqdik. Xususan, E. Sepirning "Language: An Introduction to the Study of Speech", Vigotskiyning "Fikrlash va nutq", amerikalik tilshunos N. Chomskiy kabi olimlarni bunga misol qilib keltirish

mumkin. N. Chomskiyning sintaktik nazariya aspektlari kabi asarlarni tahlil qilar ekanmiz til va tafakkur munosabati va ularning inson nutqidagi o'rni nechog'lik muhim ekanligini bilib oldik. Til va tafakkur munosabatiga nafaqat tilshunoslar, psixologlar balki o'z davrining yetuk faylasuflari ham fikr bildirishgan. Amerikalik faylasuf J. Searlni bunga misol qilib olsak bo'ladi. Uning "The construction of social reality" asarida til faqat fikrli ifodalash vositasi emas, balki ijtimoiy haqiqatni yaratishda ham faol ishtirok etishini ta'kidlab o'tgan.

Biz monografiya, asarlarni o'rganish jarayonida, olimlarning biri ikkinchisini fikrlarini o'rgangani va ularning qarashlarini maqola orqali qisqacha va mazmunli qilib izlanuvchilarga taqdim etganini ham guvohi bo'ldik. Bunga misol qilib E.N Zaltaning "Vilgelm fon Gumbolt" maqolasini olsak. Ushbu maqolada avtor V. Gumboldning til va tafakkur haqidagi fikrlarini o'z nuqtai nazari bilan qo'llab quvvatlagan.

Shuningdek, nemis mumtoz gumanizmning yirik vakillari Gyote va F. Shiller "Yava orolidagi kavi tili haqida" asarida tilshunoslikdagi qiyosiy-tarixiy metodning falsafiy asoslarini yaratdi. Shuningdek Gyote tillarning morfologik tasnifini ham ustida bir muncha ishlar olib bordi.

O'rganishlarimiz davomida o'zbek tilshunosligida ham til va tafakkur munosabatlarining nutqdagi o'rni mavzusida sezilarli darajada ilmiy izlanishlar olib borilganini guvohi bo'ldik. A. Madvaliyev, S. Madiyeva, G'. Raxmatullayev va E. Begmatovlarning asarlarida tilning

tafakkur bilan aloqasining nutqda mujassam bo'lishi hususida masalalar yoritilgan. Tilni tafakkurning tashqi ko'rinishi sifatida talqin qilgan G' Raxmatullayevning asarlari aynan biz qiziqayotgan nutqning fikrni ifodalashdagi ahamiyatiga kuchliroq urg'u bergan.

Til vatafakkur o'rtasidagi bog'liqlik nutqda o'z ifodasini to'liq topishi haqida adabiyotlarni tahlil qilishimiz davomida amin bo'ldik. Qisqacha qilib aytganda til tafakkurning tashqi ko'rinishi bo'lsa, tafakkur tilning mazmuniy asosidir. Nutq esa tafakkurning voqelanishi bo'lib, insonning ijtimoiy, madaniy, aqliy tajribalarini aks ettiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat va uning inson nutqidagi ahamiyati haqida o'rganar ekanmiz, tilshunoslik, psixolingvistika, falsafa, kognitiv fanlar va albatta neyrolingvistika sohalariga yuzlanishga to'g'ri keldi. Bu ikki tushuncha va ularning faolligi biz yuqorida keltirgan fanlarning bir bo'lagi sifatida talqin qilinadi. Aslida har bir o'rganilayotgan tadqiqotning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari mavjud bo'lib, neyrolingvistik jihatdan o'rganishdan maqsad- til va tafakkurning inson nutqida qay tarzda nomoyyon bo'lishi va ularning nutqdagi o'rni hisoblanadi.

Tadqiqotni olib borish uchun avvalo, Vigotskiy, N.Chomskiy, E. Sapir, V. Gumbolt, M.V. Lomonosov va A. Leontev kabi olimlarning nazariyalariga murojaat qilindi. Ushbu olimlar ilgari surgan nazariy bilimlar esa til va tafakkur haqida asosiy manbalar sifatida xizmat qila oladi.

Tadqiqotni olib borishda tajribaviy ya'ni experimental metodlar ham katta ahamiyat kasb etadi. Bunda psixolingvistik experementlar, assotsiativ tajribalar, matn tahlili kabi metodlar alohida o'rin egallaydi. Matn asosida tahlil qilish pragmatika bilan bog'liqlikni ko'rsatib beradi. Bu vaziyatda aynan gap nima haqida ketayotgani yaqqol nomoyyon bo'ladi. Demak, bizning ishimizda kontekstdan yoki vaziyatdan kelib chiqib xulosa chiqarish masalaga to'g'ri yondoshuvni belgilaydi.

Tilning tafakkurga qanday tasir qilishi yoki aksincha, tafakkurning til orqali qanday ifodalanishi bizning tadqiqotishimizning predmeti deyishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar. Ko'plab olimlar til va tafakkur munosabati va ularning inson nutqidagi o'rni haqida bir qancha o'rganishlar olib borishgan va o'zlarining fikrlarini bayon etishgan. Xususan, Vilgel'm fon Gumboldt, Eduard Sepir [2] kabi mashhur tilshunoslarning til va tafakkurning aloqasi haqidagi fikrlari o'z davrida va bugungi kunda ham o'z ahamiyatiga egadir. "Til tafakkurimiz va hissiyotlarimizni predmetlar sifatida ifoda etadi, biroq u hissiyot va fikrlarimiz harakatiga ergashadi. Inson tili faqatgina vosita ekanligini va tildan tashqarida biz bilmagan dunyo bo'lib, biz uni til yordamida o'zlashtirishga harakat qilayotganligimizni tushunib turadi"[3] deydi buyuk tilshunos V. Gumboldt. Bu iqtibosdan olimning fikri, til bu tafakkurni tashqi olamda aks ettiruvchi vosita ekaniga urg'u berganini tushunishimiz mumkin. Agatha Christiening ABC murders nomli detektiv asaridagi bazi parchalar orqali fikrimizni yanada chuqurroq tushuntirishni maqul topdik.

After he'd broken the news to us, he said he'd leave any questions till later when we'd got over the first shock.

"It is too cruel. Oh, it is too cruel," cried Mrs Bernard tearfully. "The cruellest thing that ever was, is it[8]".

Yuqoridagi misolda ko'rishimiz mumkinki, marhumaning onasi juda qattiq iztirobni va kuchli alamni boshidan o'tkazaypti. Bu jarayondau atrofidagi insonlarga gapirganda, uning nutqida takrorlanish kuzatilmoqda. Tergovchi unga kasbi nuqtai nazaridan ba'zi savollar bilan murojaat qilmoqchi, lekin ona hali hanuz bu voqeadan shok holatdalgini uning nutqi orqali tushunib olish qiyin emas. Va tilshunos olim takidlagani kabi, onaizorning nutqi orqali uning ichidagi hissiyotlari qanchalar kuchli ekanligini anglab olish

mumkin. Inson emotsiyalarga va hissiyotlarga berilar ekan, bevosita bu jarayon uning tafakkuri va tilida nomoyyon bo'lishi mumkinligi yuqoridagi keltirilgan misolimizda o'z isbotini topdi.

E.Sepir ishlarida ham bu ikki hodisaning mohiyati haqida salmoqli fikr ko'rinadi. "Til o'z mohiyatiga ko'ra tafakkurgacha bo'lgan holatdir. U tafakkurni kuzatib boradi va bunda shakl va struktura yashirin bo'ladi... Til tayyor fikrga keltirib o'rnatiladigan yorliq emas... til insonga dunyoni qanday ko'rishni o'rgatadi" [3]. Xuddiki, bu yerda olim til inson miyasidagi fikrlar qanday bo'lsa shundayligicha emas, balki, ularni shaklga solib tashqi muhitga chiqarishi kabi hususiyatga egaligi haqida takidlamochi.

Yana bir olim B. Uorfning fikriga ko'ra, "Har qanday til fikr ifodalashning quroligina emas, inson fikrlashi barcha tafakkur jarayonlari uchun grammatik dasturamal bo'lib xizmat qiladi". Uning ushbu fikri zaminida insonlar borliqini o'z tillari doirasida tushunadilar. Bunday vaziyatda insonning til va madaniyatlarini ham xuddi tafakkur singari muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli davrning olimlari o'z mentaliteti va fikrlash doirasi nuqtai nazaridan bu ikki tushunchaga turlicha yondoshib turlicha fikrlarni keltirib o'tishgan. "Kishining ko'ngli daryodur, so'z esadur, so'zlovchi esa g'avvosdur". A. Navoiy qalamiga mansub ushbu misralarga nazar soladigan bo'lsak, ko'ngildan o'tgan har bir so'z yoki fikrlarni, inson o'z tafakkuri bilan til orqali maromiga yetkazgan holda nomoyyon etishi kerakligi haqida uqtirgandek go'yoki. 20 asrda yashab ijod etgan sovet psixologi A. Leontev esa til ijtimoiy faoliyat orqali shakllanadigan tafakkurning asosiy elementi hisoblanadi, tafakkur esa ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, til orqali shakllanadi deya o'z asarlarida ma'lumot qoldirgan. Darhaqiqat, tilshunoslarning lingvistik nuqtai nazaridan, psixologlar inson hissiyotlarini etiborga olgan holda bu ikki tushunchaga e'tibor qaratishgan. Neyrolingvistik nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, til va tafakkur inson miyasida vujudga kelgan biror bir fikrni miyada nutqiy muommolarning mavjudligi yoki aksinchaligi asosida shakllantirgan. YA'ni, insonda afaziya yoki qo'rquv, hayajon kabi muommolar bo'lgan taqdirda fikrlar to'raligicha nutqda paydo bo'lmasligi mumkin. Shuningdek ba'zan qo'rquv tufayli inson yolg'on gapirishi yoki aksincha, aytishni xohlamagan ma'lumotini aytib yuborishi holatlari kuzatiladi. Misol tariqasida, Agatha Christiening "ABC murders" asaridan parcha keltirsak, "I was ashamed of myself for being so suspicious. But – but i was suspicious... I thought of going to the front and watching her when she left the cafe[8.88]. Bu qisqa parchada Donald Fraser uning bo'lajak rafiqasining o'limida gumondor sifatida chaqirilgan bo'lib, u o'zining gumondor bo'lganidan hayratda va shu jarayonda nima deb gapini davom ettirishni bilmay qolgan holatni kuztishimiz mumkin. Aslida ham qotillik daxshatli voqea hisoblanib, bu jarayonda tergovchi tomonidan berilayotgan savollar insonni har qanday holatga solib qo'yadi va inson beixtiyor nutqini yo'qotadi. Bu jarayonda tafakkur va til bog'liqligi shundaki, kuchli hayrat tufayli gumondor ongida tafakkur jarayoni sustlashdi va bu tilda yaqqol nomoyyon bo'ldi.

Rus olimi M.V. Lomonosovning o'z davrida aytilgan va hozirga qadar o'z salohiyatini yo'qotmagan so'zlariga e'tibor qaaratsak "O'lo' tomonidan berilgan hayvonlardan ajratib turuvchi eng oliyjanob qobiliyat tafakkurdir, birlamchi so'zdir[4]". Fikrlay olish, tahlil qilish va u orqali nimanidir tushunish va qaror qabul qilish bu insonga xos xususiyatdir. Yer yuzidagi boshqa jonzorlardan ham inson aynan shu tomonlama farqi kattadir, ya'ni inson fikrlaydi va tafakkur atalmish qobiliyatini nomoyish etadi. Uning insonligi ham aynan onga ega bo'lishida, til sohibi ekanligida va tafakkurli faoliyat egasi ekanligidadir.

Yana bir olim A.A. Potebnya ta'limotiga nazar soladigan bo'lsak, so'z masalasi, til va tafakkur munosabati masalalari uning asarlarida markaziy o'rinni egallagan va bosh g'oyasi hisoblanadi. "Til faqat aloqa vositasi emas, balki tafakkurning shakllanishi va amalga oshishidagi asosiy vositadir" [7]. deydi olim. Darhaqiqat, biz fikr yuritir ekanmiz uni miyamizda shakllantiramiz va bu jarayon tafakkur bilan tasavvurimizni uyg'unlashtiradi, so'ngra til yordamida uni tinglovchiga yetkazamiz. Olim go'yoki, tilni faqat aloqa vositasi sifatida chegaralab qo'ymaslikni yo'qlab chiqqandek.

Italiya mutafakkiri A. Dantening fikricha, odamzod tug'ulishi bilan qalbga, ruhga sohib bo'lavermaydi, insonga ruhni nutq ato etadi. Nutq esa lisoniy qobiliyatning faollashuvidir va ushbu qobiliyat faqat inson taqdiriga bitilgan, zero uning faoliyati ong orqali kechadi, aqlu farosat negizida yuzaga keladi[5]. Nutqiy tafakkur - doimiy va abadiy faoliyat hamda siz bilan biz inson ekanligimiz bois uning ijrochisi va egasimiz. Shuningdek, agar insonda

neyrolingvistik muommolar aynan tilda vujudga kelgan bo'lsa, ma'lum bir vaqtga inson nutqini yo'qotishi va tafakkur inson ongida qolib ketishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Tilshunoslikda yangi paydo bo'lgan neyrolingvistika sohasi bugungi kunga kelib, aynan biz ko'rib chiqayotgan til va tafakkurning inson tushunchasi va nutqidagi o'rni va ahamiyati haqida ham o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygani, uning yangi fan doirasida ham sezilarli darajada ahamiyatini ochib beradi. Dunyo tillari juda ko'p qonun va qoidalarga ko'ra farqlansa, tafakkur tamoyillari esa irq, din millati jihatidan farqlanadi. Neyrolingvistika esa insonning fikr yuritishi va nutq munosabatini izchilligini, bu jarayonda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tildagi va tafakkurdagi muommolarni o'rganadi. Shu nuqtai nazardan, biz ushbu maqolamizda til va tafakkurning o'zoro munosabati, ularning inson nutqidagi ahamiyati va bu borada tilshunos, psixolog va hattoki faylasuf olimlarning fikrlarini ham atroflicha o'rganib chiqdik.

ADABIYOTLAR

1. Zalta E. N. Wilhelm von Humboldt // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. by Edward N. Zalta. – Stanford University, 2020
2. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York.: Harcourt, Brace and Company, 1921.
3. Горелов И.Н. Основы психолингвистики. -М., 1997
4. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax, 2006
5. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений: В 11 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 7: Философские произведения.
6. Данте А. О народном красноречии: Книга I–II / Перевод с латинского, вступительная статья и комментарии Я. А. Лентулова. – Москва: Наука, 1968.
7. Потебня А.А. Мысль и язык. — Харьков: Университетская типография, 1862. Ст-13
8. Agatha Christie. The ABC Murders. – London: 2013
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tafakkur>